

Mostrar el patrimoni transmetre la història

A propòsit de l'exposició *Tarraco, capitale de la Hispania citerior* a Tolosa de Llenguadoc

FITXA TÈCNICA:

Títol:

Tarraco, capitale de la Hispania citerior.

Direcció:

Daniel Cazes
Francesc Tarrats

Coordinació:

Pilar Sada

Guió

Pascal Capus
Daniel Cazes
Ester Ramón
Josep Anton Remolà
Pilar Sada
Francesc Tarrats

Disseny de l'exposició:

Lluís Pau / Estudi IDP

Disseny gràfic:

Marc Valls. Mizien
Amb la col·laboració d'Oriol Soler

Fotografia:

Ramón Cornadó
Gemma Jové

Organització

Museu Nacional Arqueològic de Tarragona
Musée Saint-Raymond, musée des Antiques de Toulouse

LLUÍS PAU
Dissenyador-museògraf
PILAR SADA
Conservadora del Museu Nacional Arqueològic de Tarragona

Para el Museu Nacional Arqueològic de Tarragona ésta ha sido una de las preocupaciones primeras en el momento de definir su proyecto. Una de las líneas de trabajo ha sido la definición de un programa de exposiciones temporales con el objetivo principal de difundir el conocimiento sobre Tàrraco ¿actualizándolo a partir de las novedades científicas que se van produciendo?, así como plantear reflexiones sobre el pasado que puedan tener interés para la sociedad actual. Esta programación ha tenido la posibilidad de ser compartida, en algunos casos, con otras instituciones. Éste es el caso de la exposición “Tarraco, capitale de la Hispania citerior”, presentada en el Musée Saint-Raymond, museo de antigüedades de Toulouse, nacida de la relación de colaboración establecida, desde hace ya más de quince años, entre este museo y el Museu Nacional Arqueològic de Tarragona.

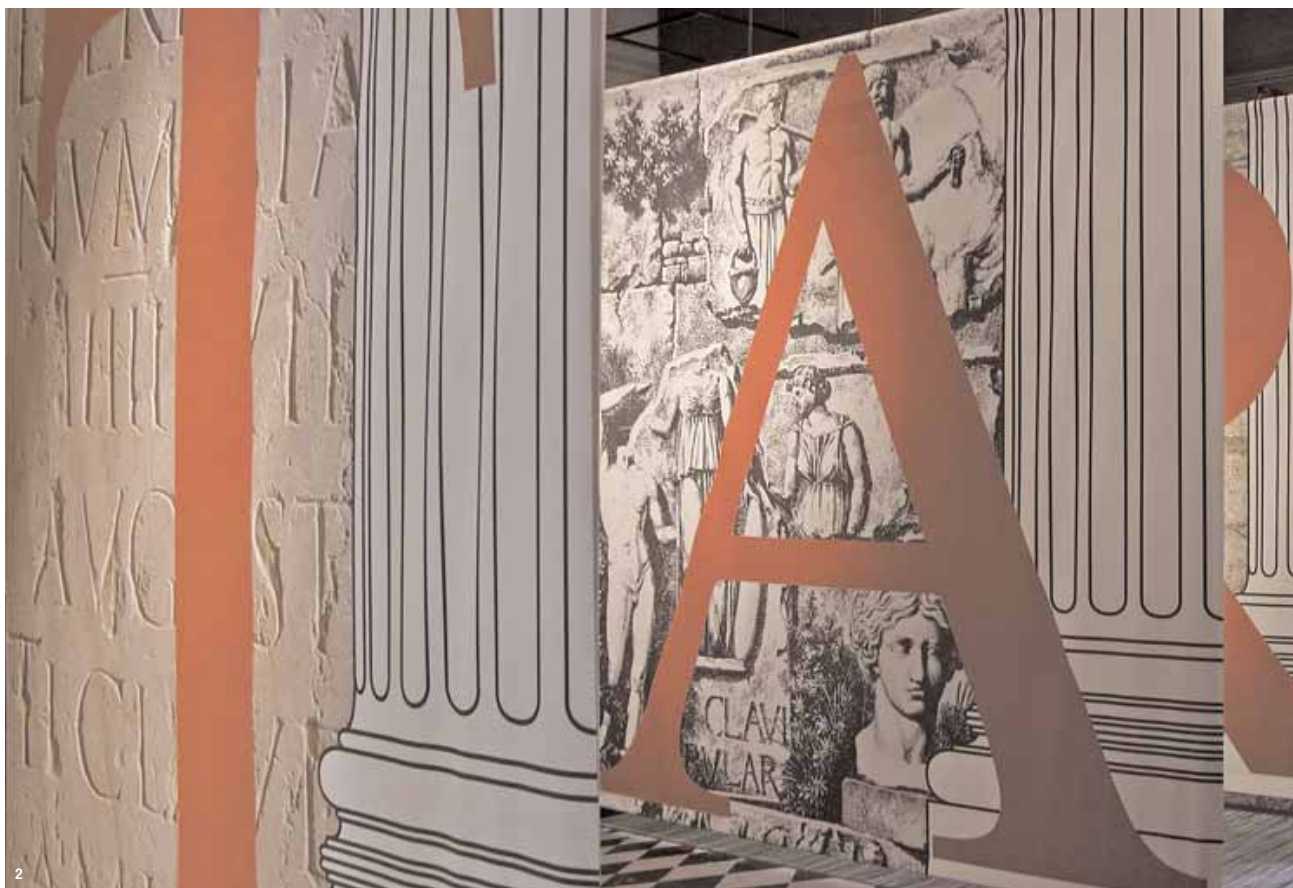
For the Tarragona National Archaeological Museum (Museu Nacional Arqueològic de Tarragona), this was one of the main concerns when defining their project. One line of work involved defining a temporary exhibition programme focused mainly on disseminating knowledge about Tàrraco, updated from current scientific discoveries, and planning reflections on the past that could be of interest to today's society. It has sometimes been possible to share this programming with other institutions, as was the case with the exhibition “Tarraco, capitale de la Hispania citerior” (Tarraco, capital of Hispania Citerior), presented at the Musée Saint-Raymond, Musée des Antiques in Toulouse. This opportunity arose from the relationship for collaboration established more than fifteen years ago between the Museu Nacional Arqueològic de Tarragona and its French counterpart.

Mostrar el patrimoni, transmetre la història. Aquest seria, segurament, un dels reptes plantejats als museus d'història a l'hora de presentar el patrimoni material del que tenen cura.

Per al Museu Nacional Arqueològic de Tarragona aquesta ha estat una de les preocupacions més significatives a l'hora de definir el seu projecte. Amb mancances infraestructurals importants no resoltes en més de vint anys, una de les línies de treball portades a terme ha estat la definició d'un programa d'exposicions temporals en el què destaquen com a objectius principals la voluntat de difondre el coneixement sobre Tàrraco actualitzant-lo a partir de les novetats científiques que es van produint, així com plantejar reflexions sobre el passat que puguin tenir interès per a la societat actual.

Una programació que ha tingut la possibilitat de ser compartida, en alguns casos, amb d'altres institucions amb els mateixos objectius o inquietuds. Una circumstància que ha permès reflexionar sobre aspectes conceptuals i formals entorn de propostes expositives, des d'una visió més àmplia i compromesa.

Aquest és el cas de l'exposició *Tarraco, capitale de la Hispania citerior*, presentada al Musée Saint-Raymond, musée des Antiques de Toulouse, nascuda de la relació de col·laboració establerta, des de ja fa més de quinze anys, entre aquest museu i el Museu Nacional Arqueològic de Tarragona. Una relació que s'ha concretat en diferents projectes al llarg d'aquests anys, entre d'altres *La mirada de Roma* _una exposició al voltant del poder de la imatge en la cultura romana (Tarrats; Sada; Massó, 1995)_ , en la qual també va participar el Museo Nacional de Arte Romano de Mérida i que va ser presentada a Tarragona, Mérida, Toulouse i Roma; *Les arts del metall*, sobre el descobriment i la importància de la metal·lúrgia en l'evolució de la humanitat, o *Periple Mediterrani*, un projecte entorn de la diversitat de cultures en el marc de la Mediterrània, des de Mesopotàmia a Bizanci. Propostes, totes elles, que tenen com a objectiu final facilitar el coneixement d'una part de la nostra història, aquella que es refereix a les etapes més antigues, fonamentalment les que corresponen a l'època romana.

1. Un projecte urbà a imatge de Roma. Detall.
Fotografia: Lluís Pau
2. Vista general de l'articulació de l'exposició.
Fotografia: Lluís Pau

Neix, també, del paper -cada vegada més rellevant- que la programació d'exposicions temporals té en el conjunt dels projectes dels museus. Des de ja fa temps els museus contemplen dins de la seva oferta, com a element fonamental, la programació de propostes expositives temporals que serveixin per enriquir el seu discurs permanent, plantejar reflexions temàtiques d'actualitat o crear debat entorn de les seves institucions, entre d'altres aspectes. Si més no, aquesta és la voluntat i l'objectiu d'alguns centres. Fins i tot, en alguns casos es constitueix en el seu llenguatge bàsic de comunicació.

DE COM FER QUE EL PATRIMONI ARQUEOLÒGIC PARTICIPI EN ELS URGENTS I IMPRESCINDIBLES COMPROMISOS PER DEMOCRATITZAR EL CONEIXEMENT I LA CREATIVITAT COL·LECTIVA

Com es pot fer per projectar el coneixement i la creativitat que contenen els documents arqueològics que hem heretat?

Com es pot fer per apropar-los a aquells que no han gaudit del privilegi de desenvolupar el coneixement -com ara els investigadors, historiadors, arqueòlegs, pedagogs, etc.- o la creativitat -com ara els pintors, escultors, poetes, compositors o científics?

És el llenguatge expositiu l'eina de comunicació més eficaç per transmetre les virtuts que contenen els tresors arqueològics? Sí, però no l'única; el llenguatge audiovisual és també una molt bona eina de comunicació. Ambdós llenguatges tenen la capacitat per garantir l'eficàcia dels missatges que es pretenen transmetre; ara bé, si se'ls sap treure partit. Per tant, hem de parlar del «com»; deixem el «què» per a més tard.

Les exposicions argumentals (mal anomenades temàtiques; totes les exposicions són temàtiques, però no totes són argumentals) així com els audiovisuals (documentals per a TV o cinema, no els soporífers audiovisuals, habitualment posats amb calçador enmig dels trajectes expositius per denotar «noves tecnologies» i altres incompetències) descansen sobre dues grans responsabilitats: la del guionista i/o escriptor (mal anomenat comisari) i la del dissenyador i/o realitzador (mal anomenat muntador).

Els guionistes, amb tot el seu equip d'assessors científics, documentalistes, comunicòlegs, redactors, etc. per desenvolupar la trama d'una idea, d'un tema, d'una tesi, etc., construint un discurs argumental assimilable, recolzat per investigacions científiques varies i els corresponents documents expositius que serviran per il·lustrar i avalar la trama argumental.

Els dissenyadors, amb tot el seu equip de professionals de l'arquitectura, de l'espai, de l'escenografia, del disseny, de la gràfica, de la llum, del so, de l'olor, del gust, del tacte, etc.; en definitiva, amb el conjunt de disciplines necessàries per donar cos a les idees i a la trama del guió, o, millor dit, per a garantir que el discurs argumental del guió es tradueixi en un trajecte expositiu assimilable al llarg d'un espai per a uns receptors amb coneixements, disposicions, sensibilitats, capacitats i desplaçaments variables, imprevisibles i lliures.

Hi ha prou recursos per mobilitzar els equips humans necessaris per definir un guió i la seva formalització amb garanties? No!

Hi ha professionals prou preparats en ambdues bandes per assolir aquests reptes professionals de manera responsable? No! Aleshores, què? Pleguem? No!!!

Ja és molt que reconeguem els nostres límits i deficiències. Mentre no es creï una «facultat específica» -com la d'audiovisuals-, en la qual convi-

quin totes les disciplines necessàries per construir un abecedari i una gramàtica del llenguatge expositiu amb totes les seves vessants, anirem aprenent a base d'èxits i fracassos (Pau, 1993, 1999, 2006 A, 2006 B) .

3. Tarraco i el seu territori: les vil·les a l'entorn de la ciutat. Detall. Fotografia: Lluís Pau

Amb el convenciment que les limitacions econòmiques i professionals no poden ser excusa per esmerçar tots els esforços i capacitats possibles per la cada vegada més urgent necessitat de democratitzar el coneixement i la creativitat, una vegada més es va engegar una nova aventura expositiva. És el cas que ens afecta -referent a la difusió dels valors que conté el Museu Nacional Arqueològic de Tarragona-, és a dir, l'exposició inaugurada a Toulouse amb el nom de *Tarraco, capitale de la Hispania Citerior*, de la mateixa manera que van néixer anteriors apostes arriscades com *Tarraco, Objecte i Imatge* (Miralles, 1987), *La Mirada de Roma, o la Síntesi prefigurativa del Món de la Mort a Tàrraco* (Pau, 1997).

Totes presenten alguns comuns denominadors, que tenen més a veure amb aspiracions, vocacions, compromisos socials i culturals que amb les particularitats del guió argumental de cada una d'elles i les corresponents estratègies expositives.

«Treure la pols de pedra a la pedra» és una frase que fem servir -ja col·loquialment- per expressar que hem d'esmerçar tots els esforços necessaris per, en primer lloc, extreure tot el poder de seducció que les obres exposades puguin tenir per a la societat d'avui; vaja, que estiguin esplèndides. En segon lloc, per treure l'arqueologia de la marginació heretada pels sistemes museogràfics del segle XVIII, dirigits només a uns selectes, exclusius i privilegiats sectors socials. En tercer lloc, per intentar fer-li un espai en la cultura contemporània i tot el que suposa participar en els compromisos de l'art davant les trepidants necessitats d'incrementar la democratització social de la creativitat. En quart lloc, per intentar facilitar el coneixement a aquells que, per explotacions diverses, no hi han tingut accés.

Un altre comú denominador és l'esforç -difícil molt sovint- per utilitzar llenguatges escrits i formals molt simples, sintètics, directes, contemporanis i fàcils de digerir per tots els receptors amb independència del sexe, l'edat, els coneixements, els orígens i/o les capacitats. Tractant-se de temes vinculats a la història i a l'arqueologia no és gens fàcil, però posarem un exemple per il·lustrar-ho: En l'exposició *Tarraco, objecte i imatge*, s'exposaven per un costat unes obres i per l'altra interpretacions visuals que havien fet diversos fotògrafs, és a dir, professionals reconeguts de «saber mirar». L'espectador quedava en el bell mig de les dues escenes: la històrica i la contemporània; per tant, rebia un flash dual que l'invitava a participar en una relectura visual per sobre de l'arqueologia, a partir de la

4. Textos introductoris de cadascun dels espais amb les referències epigràfiques i dels textos clàssics. Fotografia: Lluís Pau

5. Entrada de cadascun dels espais amb la utilització de diferents paviments que evoquen els diferents contextos dels temes que s'hi tracten. Fotografia: Lluís Pau

pròpia arqueologia, i d'unes interpretacions contemporànies de les seves virtuts plàstiques.

En *La Mirada de Roma*, que, simplificant, venia a ser una exposició sobre el màrqueting del poder a través dels retrats romans, es va muntar una escenografia per contagiar el visitant, a través d'una interpretació contemporània de la parafernàlia «berlusconiana» del poder d'August, per ajudar-lo a comprendre les estratègies per controlar la seva imatge pública al llarg de les seves províncies. Llàstima que Berlusconi fós encara el primer ministre d'Itàlia, altrament potser ens hauríem atrevit a muntar el seu *collage* visual perquè els receptors entenguessin millor la tesi de l'exposició.

Aquestes argücies i altres de similars són recursos expositius que tenen la funció d'ajudar el receptor a aprendre l'essència argumental del guió i alhora ajudar-lo a familiaritzar-se amb els documents arqueològics sovint massa amagats i «plens de pols anacrònica», o distants de la realitat contemporània.

L'exposició de Tàrraco a Toulouse també és una aposta amb aquest esperit. Les estratègies que es van tramar pivotaven essencialment entorn de la construcció d'unes escenografies a base de grans ampliacions, impreses digitalment sobre tela, d'elements arquitectònics, espacials, decoratius _com ara estucats de paret_, detalls escultòrics, paviments, etc. que recolzaven l'exposició ambiental de les obres.

Aquest matrimoni pretenia produir en el visitant una percepció contextualitzada de les obres i alhora invitar-lo a comprendre-les millor, no com a objectes de culte autònom per a una galeria d'art, de «museu convencional»,

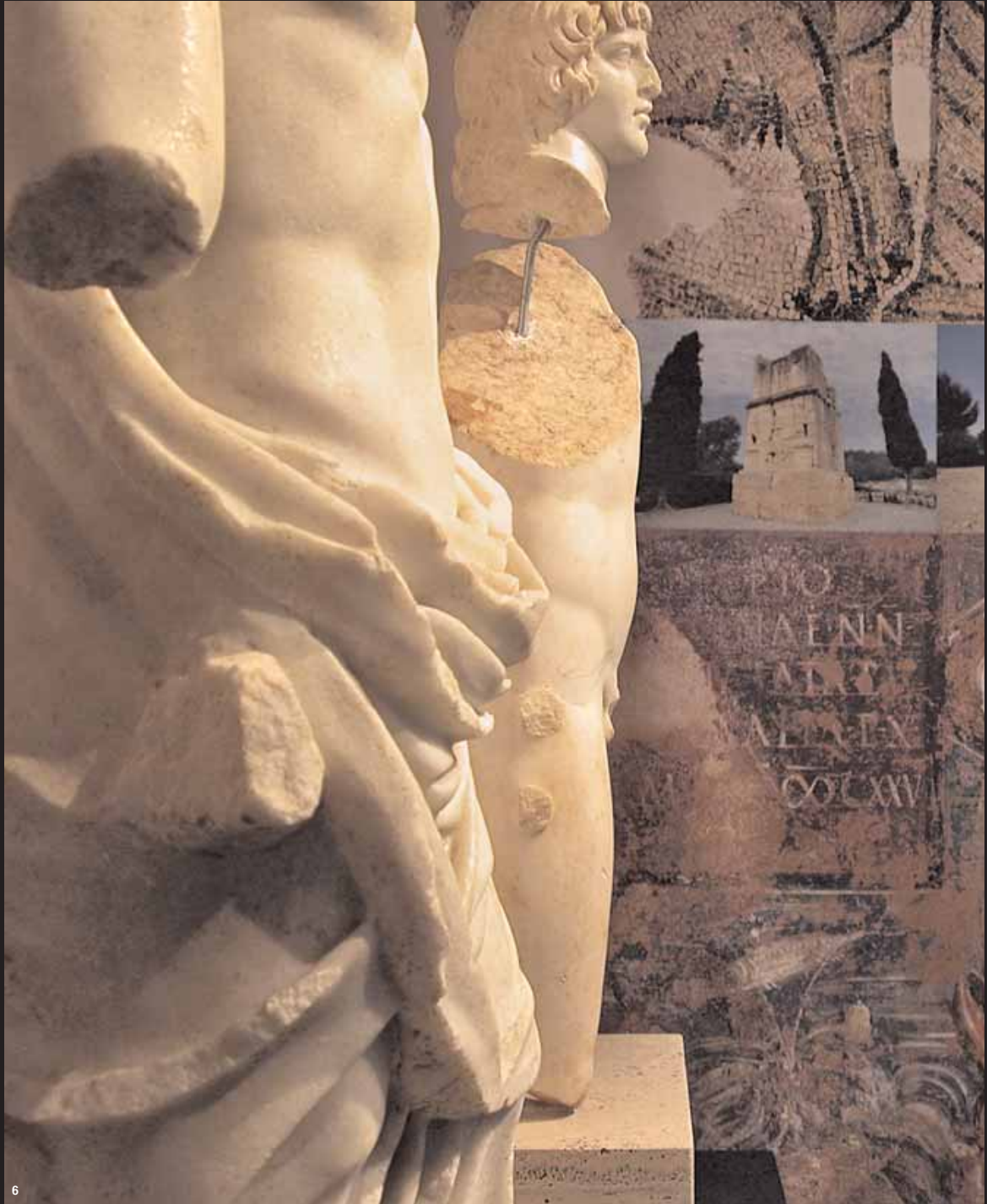
sinó com a elements de la vida administrativa, urbana, domèstica o necrològica, habituals en la història de Tàrraco.

El disseny de l'exposició tenia un altre element visual i informatiu -i alhora simbòlic- que servia tant per ordenar el trajecte expositiu-argumental com per ajudar el visitant a regular les seqüències i per tant la seva disponibilitat receptiva. Ens referim als set caràcters tipogràfics del nom de TARRACO -amb la grafia que presenta en diferents inscripcions epigràfiques llatines conservades al museu- enfrontats amb tipografia contemporània com encapçalament (caplletra) de cadascun dels set àmbits en què estava estructurat el guió. Aquest enfrontament tipogràfic vertical venia reforçat també per set reproduccions de paviments vinculats a les etapes històriques de cada àmbit.

Un altre dels comuns denominadors que hem experimentat a les exposicions -i que també hem posat a la pràctica a Toulouse- és la utilització de paviments i una estructuració espacial del trajecte expositiu molt evident i comprensible. Els paviments amb missatges visuals vinculats a l'argument expositiu funcionen molt bé per sensibilitzar el receptor des de les mateixes arrels, és a dir, per ajudar-lo a obrir porus sensitius i receptius. Una bona catifa és una invitació per a un intercanvi de coneixements; amb textures per estimular les plantes dels peus de visitants disposats a anar descalços fóra allò propi. Un recurs més per estimular sentits al servei d'un discurs argumental.

Una estructuració espacial del trajecte expositiu neta, fàcil de llegir des del mateix llinar d'accés, també la considerem essencial perquè el receptor mesuri des del principi quin «esforç» haurà de fer, quines energies receptives haurà d'esmerçar per fer un trajecte amb la relaxació necessària per digerir tot el que li oferirà aquella experiència. És com convidar a llegir un llibre del qual se sap per endavant la mida de la lletra, el nombre de pàgines i el gruix.

L'ARGUMENT

No podem obviar, després de totes aquestes reflexions, d'explicar per a què servien, és a dir, al servei de quin tronc argumental i seqüencial anaven dirigides, totes aquestes estratègies museogràfiques esmerçades a Toulouse.

En el cas que ens ocupa, la voluntat de mostrar i fer comprensible la ciutat de Tàrraco, primera fundació romana a la Península Ibèrica, capital de la *Hispania citerior*, amb la reorganització de les províncies romanes duta a terme per l'emperador August. Fent-ho a través de l'important patrimoni material que es conserva al Museu Nacional Arqueològic de Tarragona procedent d'aquesta capital de l'imperi romà, amb el propòsit de presentar-lo fora de les parets del museu i del seu entorn habitual.

Un recorregut sobre diversos àmbits, que, partint de la important qüestió de la recuperació, en el món actual, de la memòria d'una ciutat d'origen antic, volia facilitar al públic el coneixement de la seva historiografia, de la seva història, del seu urbanisme, de la seva arquitectura, de la seva societat, de la seva economia i de la seva dinàmica política i administrativa.

L'elecció dels continguts de l'exposició va tendir a presentar la realitat de Tàrraco a través de tres elements principals: les fonts clàssiques (allò que sobre Tàrraco ens van deixar escrit); els objectes (la realitat material procedent de Tàrraco, conservada fora del temps) i els elements espacials on es va desenvolupar, uns elements que encara hi resten i que formen part de la ciutat d'avui. Unes restes que no es poden traslladar, però que constitueixen l'element fonamental per fer comprensible el context i la realitat de Tàrraco. Conjunt, per altra banda, declarat Patrimoni de la Humanitat l'any 2000.

Articulada entorn de set espais temàtics -**T**: *Tarraco, la ciutat de l'eterna primavera*; **A**: *Tarraco, quanta fuit!*; **R**: *El domini del Mediterrani: Hispania en l'òrbita del món romà*; **R**: *Tarraco: de campament militar a capital d'August*; **A**: *Un projecte urbà a imatge de Roma*; **C**: *Tarraco: una ciutat viva* i **O**: *Tarraco i el seu territori: les vil·les al voltant de la ciutat*-, el seu objectiu no és fer un recorregut cronològic per la història de Tàrraco, des de la seva fundació fins a la seva transformació cap a d'altres realitats històriques. L'objectiu fonamental és interessar en el seu coneixement, provocant preguntes, incitant a la reflexió.

De fet l'exposició arrenca amb un flaix, quatre segles després de la fundació de Tàrraco, amb la visió de la ciutat en el segle II dC, moment de màxima consolidació i desenvolupament, que coincideix amb la descrip-

6. *Tarraco i el seu territori: les vil·les a l'entorn de la ciutat*. Fotografia: Lluís Pau

7. Tarraco, una ciutat viva. La gent. Fotografia: Lluís Pau

8. Tarraco, una ciutat viva. Part dedicada al món de la mort. Fotografia: Lluís Pau

9. Tarraco i el seu territori: les vil·les a l'entorn de la ciutat. Fotografia: Lluís Pau

10. Tarraco, una ciutat viva. Fotografia: Lluís Pau

11. Tarraco i el seu territori: les vil·les a l'entorn de la ciutat. Detall amb el mosaic que representa Mnemòsine, deessa de la Memòria i mare de les nous muses. Fotografia: Lluís Pau

ció de la ciutat -Tarraco, la ciutat de l'eterna primavera-, que el poeta Publius Annius Florus _que hi residí durant una època, exercint de professor de retòrica- fa en el seu *Vergilius orator an poeta*. Coincideix, també, amb l'estada de l'emperador Adrià a Tàrraco durant l'hivern del 122-123 dC. És el propi Adrià qui, d'una manera emotiva i directa, presenta la ciutat en l'audiovisual que acompanya l'escenografia amb el dibuix hipotètic de Tàrraco al segle II i el retrat de l'emperador.

Com es va anar transformant i perdent aquesta realitat, de quina manera es va recuperar la seva memòria i com ens ha arribat als nostres dies és l'objecte del segon espai de l'exposició: *Tarraco, quanta fuit!*, una mirada al passat que ens porta fins a l'actual realitat d'una ciutat, Tàrragona, que conviu i es transforma amb la seva història.

A partir d'aquest punt, l'exposició s'endinsa en la presentació d'alguns aspectes fonamentals per entendre com es va conformar Tàrraco i quin paper va desenvolupar en la romanització d'Hispania: el mar Mediterrani, com a espai de confrontació i dominació; la ciutat, com a espai polític i social; la gent i la seva vida. També, la mort. I la relació amb el territori, tan lligat en època romana a l'evolució de la ciutat.

A Toulouse l'exposició finalitza amb un últim espai -*Tarraco versus Tolosa*- ubicat en la sala del Musée Saint-Raymond dedicada a l'època paleocristiana i visigoda de Tolosa, enllaçant, d'aquesta manera la història de Tàrraco amb el regne visigòtic de Tolosa, a la vegada que s'estableix un diàleg entre el patrimoni procedent de les dues ciutats.

Un recorregut argumental que conté algunes de les peces més significati-

ves de les distintes fases de la romanitat, representatives dels diferents espais funcionals de la ciutat i del seu territori sota la República i l'Imperi romans. Peces que en molts casos, a més de la seva indubtable significació històrica, constitueixen autèntiques obres d'art que permeten una aproximació als gustos i a la sensibilitat de la societat dels territoris del nord-est hispànic.

L'exposició incorpora, així mateix, els resultats derivats de la més recent investigació, així com nous elements patrimonials fruit de l'activitat arqueològica portada a terme a Tarragona en el transcurs dels darrers decennis. Així, s'exposen per primera vegada fora de la Península Ibèrica obres tant importants com els mosaics parietals de la Vil·la romana dels Munts, amb la representació de Mnemòsine -deessa de la Memòria- i de les Muses, el retrat de Neró Cèsar -fill pòstum de Germànic-, localitzat a l'àrea del Fòrum de la Colònia l'any 1995 o algun dels panells amb rica temàtica figurada que formaven part de la decoració de les cases de les àrees suburbanes de Tàrraco en el moment de màxima expansió demogràfica i territorial de la ciutat.

Un contingut suportat per una estructura expositiva que es planteja formalment oberta, fàcilment adaptable a diferents espais, amb la voluntat de portar aquest projecte a d'altres museus. Un objectiu que ha vingut a coincidir amb la formació, a través del projecte europeu «Roman Europe. Museus europeus de romanitat», d'una xarxa internacional de deu museus europeus monogràfics sobre el món romà i molt representatius sobre diverses províncies de l'Imperi, tots ells centrats en aquesta etapa històrica, amb un importantíssim patrimoni material i amb línies de treball coincidents. Liderat pel Museo Nacional de Arte Romano de Mérida, hi parti-

Bibliografia

MIRALLES, FRANCESC (1988). «Tarraco. Objecte i Imatge. Exposició del Museu Nacional Arqueològic de Tarragona». *De Museus*, 1, p. 96-101. Barcelona.

PAU, LLUÍS (1993). «El diseño de exposiciones». *On Diseño*, p. 225-237. Barcelona.

cipen, també, els Musei dei Fori Imperiali de Roma (Itàlia), el Römisch-Germanisches Museum de Colònia (Alemanya), The Roman Baths Museum (Anglaterra), el Museu Saint-Raymond de Toulouse i el Musée de l'Arles Antique (França), el Muzeul de Istorie Nationala si Arheologie de Constança (Romania), el Museu Monogràfic de Conímbriga (Portugal) i els museus de les capitals de les tres províncies romanes de la Península Ibèrica: el Museu Nacional de Arte Romano de Mérida, ja esmentat, el Museo Arqueológico y Etnológico de Córdoba i el Museu Nacional Arqueològic de Tarragona.

Un projecte que, com a objectiu principal, planteja la creació d'una Xarxa de Museus de la Romanitat, que fomenti el mutu coneixement, la coordinació d'activitats diverses, la difusió d'aquests centres entre els ciutadans europeus, així com potenciar el coneixement sobre la cultura romana.

Al Museu Nacional Arqueològic de Tarragona -amb una llarga experiència en la realització de programes de cooperació- es treballa en aquest projecte amb el convenciment que, actualment, és en aquesta línia que han de treballar museus i centres patrimonials en general. El projecte *Tarraco, capitale de la Hispania citerior* és una prova d'aquest convenciment, nascut del treball conjunt amb el Musée Saint-Raymond de Toulouse i amb la perspectiva de la seva continuïtat en la presentació, la primavera pròxima, al Museo Nacional de Arte Romano de Mérida.

Una continuïtat que en el cas que ens ocupa té una altra finalitat: provocar l'interès del públic receptor en la temàtica proposada. Potser la millor resposta són alguns comentaris fets a l'enquesta que, sobre l'exposició, es planteja als visitants, on deixen constància del seu interès per visitar Tàrraco -la seva realitat física- a partir d'aquest primer contacte.

Que això serveixi per a un millor coneixement del passat, però també del present. Per emmirallar-se, però també per reflectir. Coneixement i creativitat, sense pols de pedra.

PAU, LLUÍS (1997). «El Món de la Mort. Síntesi prefigurativa del museu i necròpolis paleocristians de Tarragona». *Domus Dossier*, núm. 5, p. 94-95. Milano.

PAU, LLUÍS (1999). «Para un nuevo lenguaje comprometido con la cultura contemporánea. La oportunidad de las exposiciones argumentales». *Experimenta*, núm. 27, p. 48-51. Madrid.

PAU, LLUÍS (2006 A). «Gaudí en el Tinell. Una exposición para la democratización activa del conocimiento y la creatividad». *La Vanguardia* 12 de juny de 2006. Barcelona.

PAU, LLUÍS (2006 B). «Una lanza irradiante. Una exposición de Quijote en la Biblioteca de Catalunya o el papel de un héroe de papel del xvii para la creatividad del xxi y unos apuntes sobre el lenguaje expositivo, los museos y el arte». *Cuadernos para el diálogo*, núm. 8, p. 100. Barcelona.

TARRATS, Francesc; SADA, Pilar; MASSÓ, Jaume (1995). «La Mirada de Roma. Retratos romanos de los museos de Mérida, Toulouse y Tarragona». *Revista de Arqueología*, núm. 171, p. 46-51.

12. *Un projecte urbà a imatge de Roma*. El poder imperial. Fotografia: Lluís Pau
13. *Tarraco, quanta fuit!*. Fotografia: Lluís Pau
14. *Tarraco, una ciutat viva*. Fotografia: Lluís Pau
15. *Tarraco i el seu territori: les vil·les a l'entorn de la ciutat*. Fotografia: Lluís Pau
16. *Tarraco, una ciutat viva*. El port i el comerç. Fotografia: Lluís Pau
17. *Un projecte urbà a imatge de Roma*. L'espai públic. Fotografia: Lluís Pau